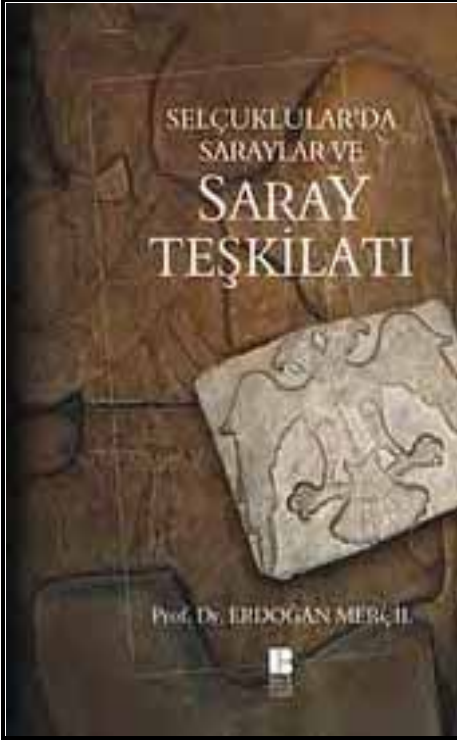

K İ T A B İ Y A T

Erdoğan MERÇİL, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011, 344 sayfa.

Selçuklu imparatorluğu bünyesinde şekillenen siyasî-idarî düzen, Orta Asya Türk siyasî düşüncesi ve İran siyasî düşüncesinin hâkim olduğu bir coğrafyada İslâm Halifeliğinin tesiri

altında medyana geldi. Bu bağlamda söz konusu yeniliği-kaynaşmayı Selçuklu devlet yapısı ve teşkilâtlanmasının bütün birimlerinde gözlemlemek mümkündür.

Hiç şüphesiz bu idarî müesseselerden biri de saray ve saray teşkilâtıdır. Devletin merkezi olarak işlev gören saray, aynı zamanda hükümdarlık alametleri arasında da yer almaktadır. Sultanların özel ve resmî hayatlarının geçtiği saraylar ve bu sarayların idarî yapısını konu alan Erdoğan Merçil'in *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı* adlı eseri, müstakil olarak Selçuklu sultanlarının oturdukları sarayları ve saray teşkilâtına hasredilen ilk eser olma özelliğine sahiptir. Selçuklu saray teşkilâtı ile ilgili çalışmalar çeşitli eserlerde (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2001; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkya-ruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul 2001 gibi) bölümler halinde daha çok Selçuklu devletlerinden bir tanesi veya bir sultan dönemi ile sınırlandı-

rılmış şekilde çokça ele alınmıştı. Ancak burada tanıtmaya çalıştığımız Erdoğan Merçil'in eseri, saray teşkilâtını Selçuklu devletlerinin tamamı üzerinden bütüncül bir bakış açısıyla ele almaktadır.

Kuşkusuz devlet olmanın vazgeçilmez bir kuralı olan teşkilatlanma ve müesseseleşme hususunda Selçuklular çağının klasik kaynakları sınırlı ve dağınık bilgiler vermektedir. Bu husus göz önüne alındığında yazarın eserini oluştururken göstermiş olduğu çaba anlaşılmaktadır.

Bu eserinde yazar, Selçuklu sarayları ve onların yapısı ve orada vazifeli bütün görevliler hakkında genel bilgiler verip örneklendirmek yerine literatürde onlara dair geçen bütün bilgi ve rivayetleri toplayıp işlemektedir. Yazarın bu derin ve geniş araştırma yöntemi eseri değerli kılan en önemli husustur.

Eser, önsöz ve giriş kısmından sonra iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Yazar, *önsözünde* araştırmasının genel bir şemasını verdikten sonra Selçuklu saray teşkilâtı ile ilgili yapılmış olan çalışmaları özetle ele alır.

Eserin *Giriş* kısmında (13-15) yazar, mekân olarak saray tanımından hareketle Selçuklulara kadar olan

süreç içerisinde Ortaçağ İslâm dünyasında kavramsal olarak nasıl isimlendirildiğinden bahsetmekte ve ardından da saray'ın kısa bir tarihini vermektedir. Buna göre İslam dünyasında ilk saray Emevîlerden Muaviye (602/603-680) tarafından Dımaşk'ta yaptırılan Kubbet el-Hadra idi. Bundan sonra saraylar Arapça'da çeşitli terimler ile isimlendirildi. Bunlardan en meşhuru *kasrdı* ve daha sonra buna *daru'l-imate*, *daru'l-halife* ve *köşk* gibi farklı nitelendirmeler de eklendi. *Saray* kelimesi ise Farsça olup "ev, mesken ve konak" anlamında idi. Selçuklular çağında "*hükümdarın kendisi, ailesi, maiyeti ile yaşadığı ve aynı zamanda devlet işlerinin de görüldüğü mekân*" olarak yaygın bir şekilde hükümdarın ikamet ettiği her yer için kullanılmaya başlandı.

Selçukluların İkamet Ettiği Saraylar (17-49) başlığını taşıyan birinci bölümde yazar, Selçuklu hükümdarlarının ikametgâhları ve devlet işlerini yürüttükleri merkezler olan sarayları tespit etmektedir. Ancak onların mimarî ve sanatsal özelliklerinden ziyade Selçuklu devlet örgütlenmesinin bir parçası olma nokta-i nazarından konu üzerinde tarihî-kronolojik bir inceleme ortaya koymaktadır. Fakat yazarın da belirttiği gibi bunlara dair dönemin

kaynaklarında zikredilen bilgiler daha çok bir takım tarihî olaylar vesilesiyle mevzu bahis edilmiş olan malumatlardan ibarettir. Söz gelimi yazar Irak Selçukluları devrinde Hemedan'da Köşk-i Bağ'ın varlığını “*Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz Rey'e gitmek üzere 559 yılı Zilhicce ayında/Ekim-Kasım 1164 tarihinde Hemedan'dan ayrıldılar ve Köşk-i Bağ'a indiler. Öte yandan Atabeg Kızıl Arslan Sultanlığını ilan etmeden önce Sultan III. Tuğrul ile Hemedan'da Köşk-i Bağ'da bir görüşme yapmışlardı.*” şeklindeki iki tarihi olay vasıtasıyla tespit etmektedir.

Burada yazar, tarihsel olarak ayrı başlıklar halinde önce Büyük Selçuklular ardında da Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Türkiye Selçukluları devrindeki saray, köşk, kasr, bağ ve bahçeleri ele almaktadır.

Bu şekilde yazar Selçuklu saraylarını anlattıktan sonra ayrı başlıklar halinde sarayla alakalı olarak geçen *saray-ı zenan*, *saray kızları* ve *seraçeyi halvet* kavramlarını da açıklamaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümü *Selçuklular'da Saray Teşkilatı* (51-298) başlığını taşımaktadır. Yazar, bu bölümü dört ana başlık halinde ele

almaktadır. Bunlardan birincisi *Yönetimde Yer Alan Saray Büyüklerine* (51-175) dairdir. Ekâbir-i has olarak da adlandırılan ve sultandan sonra icra ettikleri vazifelerle belirli mertebelerde görev alan saray büyükleri, yazar tarafından sultana olan yakınlıklarına göre, büyükten küçüğe doğru sıralanıp farklı başlıklar halinde incelenmiştir. Bunlar sırasıyla *Büyük Hâciplik*, *Emir-i Perdedâr*, *Vekil-i Der*, *Vekil-i Has*, *Ustad el-Dâr*, *Emir-i Âhur*, *Emir-i Alem*, *Emir-i Bar*, *Emir-i Camedâr*, *Emir-i Candâr*, *Emir-i Çaşnigîr*, *Han-Sâlâr*, *Emir-i Hares*, *Emir-i Meclis*, *Emir-i Silâh*, *Emir-i Şıkar*, *Bazdâr*, *Taştdâr*, *Şarabdâr*, *Hazinedâr* ve *Sâkîdir*. Her görevlinin Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Türkiye Selçukluları teşkilâtı içerisindeki görev ve yetkileri ayrı ayrı araştırılmıştır. Bu bütüncül yaklaşım aslında ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki siyasal yapılanmaların idarî dönüşümünün izlenmesini de kolaylaştırmaktadır. Aynı zamanda yazar, her görev için tespit edebildiği görevlilerin isimlerini de liste halinde sunmaktadır.

Yine bu bölümde yazar, bir takım Saray büyükleriyle ilgili bilgi verirken bunlarla bağlantılı olarak diğer bazı memurlar ve saray dairelerini de

anlatmaktadır. Bunlardan biri *Emir-i Âhur* ile ilgili olarak onun emrinde çalışan *saraç*, *nalbant*, *seyis* ve *harbende (katırcılar)* gibi âhır çalışanlarıdır. İkinci olarak *Emir-i Çaşnigîr* ve *Han-sâlârın* görevleri çerçevesinde saray mutfağı ve orada çalışanları ayrı bir başlık altında değerlendirmektedir. Sarayda en zor işlerden biri muhakkak ki, mutfakta çalışanlar ile ilgilidir. Bu bağlamda yazar, mutfağa dair, *zevvak*, *müşrif-i matbah*, *işraf-ı matbah*, *emir-i han*, *matbah-sâlâr*, *müvekkil-i erzak*, *havâic-sâlâr*, *havâic-keş*, *havâyichâne*, *seyyar mutfak* ve mutfak eşyaları gibi ıstılahlara açıklık getirmeye çalışmaktadır. Benzer şekilde devlet hazinesini ve çeşitli depoları (kütüphâne gibi) korumak ve gerekli işlemleri yapmakla görevli memur olan *hazinedâr* üzerinde dururken, devleti ayakta tutan ve onu güçlü kılan en önemli unsur olan *hazine*'den de bahsetmiştir. Hazinenin sarayın bir birimi olması gerektiğini düşünen yazar, bu konuya dair çok çarpıcı bilgiler vermektedir. Sultan Sencer'in bir gulamı için yirmi günde hazinesinden şahane aletler ve elbiselerden başka yedi yüz bin dinar sarf ettiği bilgisinin yanı sıra Irak Selçukluları devrinde bir şerbetçinin parasının, hazinenin boşluğu dolayısıyla satılan hazine sandıklarıyla

ödendiğine dair kayıtlar bunlardan iki tanesidir. Selçuklular tarihi boyunca hazine dairesini tahlil eden yazar, aynı anlayışla Selçuklularda seyyar hazinenin varlığı ve ona dair bilgileri de değerlendirmektedir.

Saray Teşkilâtı içerisinde yazarın ikinci alt başlığı ise *Yönetimde Yer Alan Saray Küçükleri* (176-244) üzerinedir. Burada saray teşkilâtı içerisinde daha alt makamları tutan *Çavuş*, *Nedim*, *Maskara*, *Rikâb-dâr*, *Müneccim*, *Üstâd-ı Saray (Muallim)*, *Ferraş*, *Firaşhâne*, *Meş'aleciler Emiri*, *Emîr-i Mahfil*, *Emîr-i Meydan*, *Sermuzedâr*, *Hâdim*, *Vuşak*, *Mihmandar*, *Tercüman*, *Cellâd*, *Münadî (Dellâl)*, *Saray Muhafızları*, *Bohçadâr*, *Saray Kâtibi*, *Çevgândâr* gibi görevlileri anlatır.

Yazar, ikinci bölümün üçüncü başlığını ise ortaçağ tarihi boyunca hep gizli bir bölüm olarak kalan, hakkında çok az şey bilinen hükümdarların aile hayatlarının geçtiği ve kadınların günlük hayatlarını sürdürdükleri bölüm olan *harem*'e (245-268) ayırmıştır. Selçuklularda sultanlar, hâtun denilen nikâhlı eşleri ve cariyeleri ile birlikte sarayın önemli bir kısmı olan haremde yaşamakta idiler. Tabiatıyla harem kendisine has bir teşkilâtı ve görevlileri mevcut

ise de kaynaklarda bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Burada yazar, kaynaklarda geçtiği kadarıyla Selçuklu sarayında harem dairesi, sultan ve harem, sultanların sefere çıkmaları durumunda harem, hâtonlar ve siyasetteki rolleri, maiyetleri, şahsî hizmetlerini gören görevliler, divânları, iktâları ve emlâkleri ve de askerî birlikleri gibi konular çerçevesinde Selçuklu devletlerinde bir harem tablosu çizmektedir. Bu bağlamda yazar, az olmasına rağmen harem dairesinin yapısına dair somut bazı kayıtlarla konuya netlik kazandırmaya çalışmaktadır. Bunlardan birine göre, Gevher Hâton'un veziri Emîr Amid, naibi Kemal el-Mülk'ün azlini istediğinde hâton bunu kabul etmemiş ve daha sonra ona, “*Ey Amid sen bilirsin ki, harem daireleri muhkem olup taarruzdan masumdur, sağlam olup büyük kaideleri vardır. Bundan dolayı, her saatte, başka bir yabancıнын gelip oranın görevini deruhte etmesi, caiz değildir. Her an orada naib değişmesi lâyük değildir*” demişti.

Öte yandan yazar, haremdeki işleri yapmakla görevli ve hâtonların hizmetlerini gören *hâcibe*, *hâcesaray*, *kethüda*, *cariye* ve *dâye* gibi görevlileri de anlatmaktadır.

İkinci bölümün son bahsinde ise yazar, sarayla irtibatı olan *Ehl-i Hiref* (269-298) adı verilen meslek sahiplerini ve esnafları, hizmet ve meslek sınıflarına göre *Zanaatkârlar*, *Sanatkârlar*, *Sarayda Sağlık Hizmetleri*, *Yazı ve Süsleme Sanatkârları*, *Din Görevlileri* halinde beş kategoride incelemektedir. Bunlara ait bilgiler Osmanlı devriyle mukayese edildiğinde çok az olduğu görülecektir. Yazar burada tespit edebildiği malzemeleri yorumlayarak zanaatkâr ve sanatkârlarla ilgili bazı bilgiler vermeye çalışmıştır.

Zanaatkâr adı altında *aşçı* (*tabbâh*), *fukkâî* (*şerbetçi*), *germabebân* (*hamamcı*), *attâr* (*itriyatçı*), *hayyat* (*terzi*), *kasap*, *nahhâs* (*esir satıcısı*) ve *zenger-sa'ig* (*kuyumcu*) kavramlarını ele aldığı diğer konular gibi tek tek Selçuklu devletlerinin tamamı üzerinden değerlendirmektedir. Sanatkârlar arasında ise *mimar* ve *mühendisler*, *şarkıcılar*, *mutrib* ve *mutribe* ile ilgili bilgi vermekte ve bunlara bağlı olarak da başında *nevbetî*'nin bulunduğu ve aynı zamanda hükümdarlık alametleri arasında bulunan *nevbet* takımını oluşturan heyetin içinde yer aldığı *nevbet-hâne* dairesini de incelemektedir. Bilindiği üzere bunun Osmanlı'daki karşılığı *mehter-hâne* idi.

Yazar, Sarayda Sağlık Hizmetleri kategorisinde *fassad-haccam*, *tabibler* (*doktorlar*), *hattan-sünnetçi* ve *ebe* gibi sağlık sınıfını oluşturan görevliler ve *seyyar hastane* konuları üzerinde yoğunlaşmaktadır. İcra ettikleri vazifenin ehemmiyetine binaen oldukça önem verilen bu sınıfın zaman zaman sultana karşı faaliyetlerin içerisinde yer aldığına dair olaylar da burada kaydedilmektedir. Yine yazar burada Selçuklular devrinde tespit ettiği tabiplerin isimlerini de zikretmektedir.

Selçuklular dönemine ait yazarın açıklık getirdiği konulardan biri de *seyyar hastahâne*'dir. Burada yazar özellikle bazı araştırmacıların Süheyl Ünver'in eserine dayanarak Sultan Melikşah döneminde de bir seyyar hastane olduğunu kabul etmelerindeki yanlışlığı düzelterek Süheyl Ünver'in eserinde verdiği bilgileri vuzuha kavuşturmuştur. Buna göre, Süheyl Ünver eserinde "*Sultan Mehmet bin Melikşah devrinde Selçuklu ordularında 40 adet deve katarıyla nakledilen hastaneler vardı*" demektedir. Yazar bu kırk develik seyyar hastanenin Irak Selçuklu sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar devrinde (1118-1131) kullanıldığını belirtmektedir. Devamında yazar, Süheyl Ünver'in 2. notunda Hasan Fehmi Turgal'ın verdiği bilgiyle kaynak gösterdiği

Elbizari (s. 136-137)'nin aslında el-Bundarı olduğunu kaydetmektedir. Bundarı'nın eserinde s. 136-137/trc. s. 129-130'da zikrettiği seyyar hastane ikiyüz deve ile taşınmaktadır ve Aziz el-Din Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid tarafından Sultan Mahmud devrinde yaptırılmıştır. Sonuç olarak yazar zikrettiği bu bilgilere göre Sultan Melikşah'ın yüz develik bir seyyar hastanesi olmadığı ortaya koymaktadır.

Yazar, Yazı ve Süsleme Sanatkârları başlığı altında ise *hattat* ve *nakkaşın* Selçuklu sarayındaki varlığı ve bunlara dair örnekleri vermekle aynı zamanda hattatlık ve nakkaşlık mesleklerinin Selçuklu dünyasındaki popülaritesine de işaret etmektedir.

Ehl-i Hiref sınıfı dâhilinde anlatılan son meslek grubu din görevlileridir. Burada yazar, Selçuklu sultanları, hâatunları ve ileri gelen devlet adamlarının her zaman için kendilerine ihtiram gösterdiği *imam*, *vaiz* vb. din âlimlerinden bahisle *muabbir* üzerinde yoğunlaşmaktadır. *Muabbir* rüya tabircisi olup Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devletlerinde sarayda bulunduğu dair bilgiler yazar tarafından burada anlatılmıştır. Yine bu başlık altında

saray kütüphânesi ve saray mescitleri de ele alınmaktadır.

Kaynaklarda hakkında çok az bilgi bulunmasına rağmen yazar, Büyük Selçuklu Sultanlarından Alp Arslan, Melikşah ve Sencer'in saraylarında birer *saray kütüphânesinin* varlığını ortaya koyduğu gibi Türkiye Selçuklularında da var olduğuna işaret eden bazı rivayetleri kaydetmektedir.

Sonuç olarak, “*Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*” (TTK, Ankara 2007) adlı eseriyle devlet mekanizmasının en üstünde, devletin başı konumunda bulunan hükümdarı incelemeye tâbi tutan yazar, burada tanıtmaya çalıştığımız “*Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*” adlı bu çalışmasıyla da onun etrafında şekillenen ve devlet işlerinin yürütüldüğü en üst mekân olan sarayı inceler.

Saraydaki günlük yaşam, beslenme ve eğlence hayatı gibi konuları ayrı bir araştırma konusu olarak kabul eden yazar, burada daha çok siyasî-idarî bağlamda sarayı ele almaktadır. Sarayın birimleri ve buralarda görev alan bürokrat ve diğer görevlileri tanımlayarak bir anlamda Selçuklu siyasal yapılanmasının merkezî teşkilâtının çekirdeğini oluşturan sarayın bir profilini bize sunmaktadır. Daha da önemlisi bu çalışma, günümüzde Ortaçağ Müslüman-Türk devlet yapısının oluştuğu Selçuklu çağı saray ve saray teşkilâtıyla ilgili ilk müstakil eser olması hasebiyle bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için temel bir başvuru eseri olarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

Nevzat KELEŞ*

---

* Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; nkeles8023@hotmail.com.

Dimitri E. MİŞİN, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekove* (Erken Ortaçağ'da İslâm Dünyasında Sakālibe/Slavlar), Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Vastokovedeniya, Moskva 2002, 368 sayfa.

Slavları tanımlamak için kullanılmış olan Grekçe *sklavos* kelimesi, Arapçaya Sakleb (ç. Sakālibe) şeklinde girmiştir. Nihayetinde ismin kökeni, Slavların öz-tanımlamaları için kullandıkları Slovene ve Slavyane'ye kadar gider. Ortaçağ İslâm

coğrafya yazımında Slavların etnogenezi (menşei/atası), epik bir anlatıma müracaat edilerek, Sakleb b. Yâfes b. Nûh olarak lanse edildi. İşin aslı, Müslüman coğrafyacılar “Sakālibe” derken, çoğunlukla Slavları kastettiler. Fakat Sakālibe ismi, sadece bir etnonim olarak sınırlı kalmadı. Zaman içerisinde, İslâm dünyasına yalnız Doğu Avrupa’dan değil, Orta ve Batı Avrupa’dan getirilmiş köleler için de kullanılarak daha kapsamlı bir hüviyete büründü. Bu yapılırken bahsedilen coğrafyaların Slav dışı unsurları da dışarıda bırakılmadı.

Slavların ortaçağda İslâm dünyasına girişleri, kahir ekseriyet köle ticareti vasıtasıyla oldu. Köle tacirlerinin gözde “emtia”sı olmaları nedeniyle, isimleri, aynı dönemden başlamak üzere, Batı dillerinde köle (Slav < *sklavos*, *slave*, *esclave*, *Sklave*, *schivo* vs.) kelimesiyle bir tutuldu. Ortaçağ İslâm tarihinin karakteristik özelliklerinden biri, köle ticaretine konu olan halkların, özellikle idarî ve askerî mekanizmalarda yükselmelerine engel teşkil eden herhangi mânia bulunmamasıydı. Sakālibe de elbette bu duruma bir istisna teşkil etmedi. Ortaçağın Sakālibe’yi bu nevi bir istihdama tâbi tutarak en geniş mikyasta kullananlar, Endülüs ve Mağrib İslâm toplumları oldu.